

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Философски факултет

Катедра „История и теория на културата“

Неинституционални образователни практики в българското

виртуално пространство:

нови просветители, стратегии, дигитални ресурси

АВТОРЕФЕРАТ

на дисертационен труд за присъждане на образователна и научна степен „доктор“ по
професионално направление 3.1. Социология, антропология и науки за културата,
докторска програма „Културология“ (Културна антропология. Популярна култура, медии,
политика)

Докторант: Теодора Антониева Тодорова

Научен ръководител: проф. д. с. н. Ивайло Стефанов Дичев

София

2024 г.

Дисертационният труд се състои от 243 страници, съдържащи увод, четири глави, заключение и библиография. В библиографията са посочени 72 заглавия с цитирана литература, от които 20 на български език и 62 на английски език. Включени са 38 медийни публикации и 21 доклада и изследвания. Към работата има 3 приложения – списък на изследваните виртуални образователни пространства, списък на респондентите и илюстрации.

Дисертационният труд е обсъден и одобрен за публична защита на заседание на катедра „История и теория на културата“ към Философски факултет на Софийски университет „Св. Климент Охридски“ на 20.02.2024 г.

Съдържание на автореферата

I. Съдържание на дисертационния труд	3
II. Предмет и актуалност на изследването.....	5
III. Кратко изложение на дисертационния труд.....	6
IV. Основни изводи и насоки за бъдещи изследвания	17
V. Приносни моменти на дисертационния труд	23
VI. Публикации по темата на изследването.....	25
Цитирана литература в автореферата	26

I. Съдържание на дисертационния труд

УВОД	5
1.1. Въведение в проблема: Образованието в динамиката на съвременния свят	5
1.1.1. Новата социална реалност	5
1.1.2. Институционалното образование в новия контекст	6
1.1.3. Интернет и предизвикателствата пред образованието	9
1.2. Обект и предмет на изследването	10
1.3. Цели и задачи	13
1.4. Методология	15
1.4.1. Очертаване на изследователското поле	15
1.4.2. Картографиране и подреждане на изследователския терен	17
1.4.3. Изследователски методи	26
1.4.4. За моята изследователска позиция (и нейните граници)	35
1.5. Структура на дисертацията	37
ВТОРА ГЛАВА: Теоретична рамка	39
2.1. Образованието в контекста на съвременните социални, икономически и културни процеси	39
2.1.1. Отслабването на държавата и нейните институции	41
2.1.2. Пазарната логика и нейното критично осмисляне	42
2.1.3. Новата динамика на съвременния живот	44
2.2. Новата технологична среда – интернет и предизвикателства пред образованието	46
2.2.1. Изкушенията на новата медийна среда	47
2.2.2. Образованието в света на мрежата и потоците от информация	50
2.3. Съвременни концепции за образованието и преосмисляне на неговите цели	53
2.3.1. Употреби на понятието „образование“	54
2.3.2. Образование в криза – между класическия модел на институционалното образование и образованието на бъдещето	55
2.2.3. Визии за целите на съвременното образование	57
2.4. Дебатът за съвременното образование в българската научна литература	62
2.4.1. Образование в развитие – минало, настояще, бъдеще	63
2.4.2. Образованието в дигиталната епоха	66
ТРЕТА ГЛАВА: Новите виртуални просветители	72
3.1. Образователният контекст в България (2018 – 2022 г.) като предпоставка за развитието на неинституционални образователни виртуални пространства	74
3.1.1. Образование в криза	74
3.1.2. Предизвикателствата пред българското образование по време на пандемията „КОВИД-19“	83
3.1.3. Усилията за промяна в образователната система	85

3.1.4. Ниши на развитие на български образователни виртуални пространства	86
3.2. Няколко представителни примера и техните истории	89
3.2.1. Образованието като лична мисия	91
3.2.2. Намерения и стратегии за реализирането им	95
3.2.3. Между образователната мисия и пазара на потребителското внимание	98
3.2.4. Променената ситуация в условията на дистанционното обучение по време на пандемията “Ковид-19”	113
3.3. Новите виртуални просветители и “старите” учители	119
3.3.1. Профилът на новите просветители – между любителството и професионализма	119
3.3.2. Стари и нови образи на учителя	130
3.3.3. Учителите в класната стая	134
ЧЕТВЪРТА ГЛАВА: Онлайн образователни ресурси и разколебаната роля на учебника	151
4.1. Учебникът в епохата на интернет	151
4.1.1. Поглед върху ситуацията и развитието на българските учебници	153
4.1.2. Предизвикателствата пред учебника	156
4.1.3. Предимствата на онлайн ресурсите	160
4.2. Да се подготвим бързо и лесно за училище	164
4.2.1. Образованието и движещите се образи	164
4.2.2 Учебникът и движещите се образи	165
4.2.3. Учебникът и текстовете онлайн	173
4.3. Ученето като игра	177
4.3.1. Геймификацията и свободната игра	177
4.3.2. Онлайн и офлайн игри	180
4.3.3. Игри в социалните мрежи	184
4.3.4 Играта като дизайн	185
4.3.5 Образователните игри през погледа на учениците	187
4.5. Как се пише тази дума? Онлайн ресурси и дигитални умения	191
4.6. Това, което не пише в учебниците	199
ЗАКЛЮЧЕНИЯ	205
ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА	211
СПИСЪК НА МЕДИЙНИТЕ ПУБЛИКАЦИИ	217
СПИСЪК НА ИЗСЛЕДВАНИТЕ ВИРТУАЛНИ ПРОСТРАНСТВА	222
СПИСЪК С ИНТЕРВЮИРАНИТЕ	225
ВИЗУАЛНИ МАТЕРИАЛИ	228

II. Предмет и актуалност на изследването

Дисертацията изследва образователни практики, които възникват във връзка с появата на български образователни виртуални пространства, създадени от неинституционални актьори. Тези практики обхващат създаването, разпространението и използването на образователни материали, като в тях участват създателите на наблюдаваните проекти и техните потребители, сред които ученици и учители. **Водещ изследователски въпрос** е как нововъзникващите и разпространяващи се неинституционални виртуални образователни практики променят ситуацията на класната стая и на традиционните стълбове на институционалното образование – учителя, като авторитет, и учебника, като основен източник на знания.

Със своята тема представеното изследване се вписва в контекста на съвременния дебат за кризата на образованието. Тя е очертана на фона на протичащи в различни сфери от човешкия живот процеси – социални, икономически, технологични, културни. Дисертацията онагледява коментирани в съвременната теоретична литература аспекти на наблюдаваните промени – отслабващата роля на държавата и нейните институции, все доминиращата роля на пазарната икономика, разцвета на консуматорската култура, технологизирането и медиатизирането на съвременния свят. Очертава напреженията между образованието, разбирано като културна ценност, и образованието, възприемано като стока, която трябва да се пласира добре на пазара на потребителското внимание. По този начин изследването се включва в актуалния разговор за комодифицирането на културата.

Дисертацията коментира и проблема за разколебаването на йерархиите и преосмислянето на понятията за експертност и авторитет в света на мрежата, също актуален за разбирането на съвременния свят. Анализирани са появата на нови фигури на терена на образованието, благоприятствана от развитието на интернет и новите технологии. Проследяването на отношенията между „новите просветители” и учителите от институционалното образование е повод за критично осмисляне на важни за съвременността процеси, свързани с промени в отношенията институционално – неинституционално, „професионалисти – аматьори”, традиция – иновация.

Изследването представя моментен кадър от динамичното съвременно развитие на новите технологии, като очертава възможностите и предизвикателствата, които те носят за образованието. От една страна, се отваря дебат за необходимостта от интегриране на технологиите в училище. Съвременни изследователи и теоретици на образованието виждат потенциала на интернет и новите технологии да подкрепят промяната в парадигмата – превръщането на ученика в активна страна в образователния процес, усвояването на умения, позволяващи успешното реализиране в съвременния свят. От друга страна, се очертава поле на критично осмисляне на опасностите от това технологиите да превземат образованието, да зададат правила, които да ограничат човешкия потенциал за развитие.

III. Кратко изложение на дисертационния труд

В уводната глава от дисертацията са очертани проблемната ситуация, предметът и обектът на изследване. Формулирани са изследователският въпрос и неговите аспекти, задаващи структурата на главите от същинската ѝ част. Описана е методологията и са разгърнати разсъждения относно изследователската ми позиция.

Първата част на уводната глава въвежда в проблемното поле, като представя накратко контекста на развитие на наблюдаваните виртуални образователни пространства. Тя очертава три аспекта на съвременните процеси – трансформациите в новата социална реалност, предизвикателствата пред институционалното образование и въздействието на интернет и новите технологии.

Втората част представя обекта на изследването – българските виртуални образователни пространства, и очертава като негов предмет начина, по който свързаните с тях практики на създаване, разпространение и използване на образователни ресурси трансформират класната стая. Във връзка с очертания обект на изследване е въведено и дефинирано работното понятие „нови просветители“ – обхващащо нови неинституционални актьори, създатели на виртуални образователни пространства. Това са хора, които развиват образователна дейност; споделят своите знания, опит и умения в определена сфера с голяма аудитория, възползвайки се от възможностите, които предоставят новите технологии и интернет; носят усещане за образователна мисия. Обяснени са условните граници на въведеното понятие – то предполага една предпоставена

опозиция „стари-нови”, или оразличаване на *новите просветители* от учителите по професия, които преподават в системата на образованието, но очертаните граници не са самоочевидни, тъй като двете групи често си взаимодействат, а също така сред „новите просветители” понякога има и действащи учители. Макар и условно, работното понятие „нови просветители” е възприето, за да улесни описанието на наблюдаваните явления. То най-общо назовава една хетерогенна група от нови фигури, които използват възможностите на интернет, за да разпространяват знание, и които определят своята дейност като образователна.

В тази част, представяща обекта и предмета на изследване, е направено и уточнението за условността на границата образователни / необразователни виртуални пространства. Избраният критерий за подбор на платформи и сайтове, които да бъдат изследвани, е те да се самоопределят като образователни.

В тази част са представени и общите характеристики на избраните като представителни примери български виртуални образователни пространства:

- Заявяват образователни намерения.
- Възникват в извънинституционална среда.
- Предлагат онлайн образователни ресурси.
- Използват във висока степен възможностите на новите дигитални технологии, като комбинират различни медийни формати (текст, образ, видео, аудио, интерактивни игри).
- Тяхната таргет група е основно ориентирана или обхваща ученици в гимназиалното и прогимназиалното образование.
- Популярни са – достатъчно видими и активни онлайн.

Като по-конкретните цели на изследването, които задават и структурата на аргументацията, са формулирани следните:

- да се очертаят предпоставките за развитие на неинституционалните образователни сайтове и платформи, като се проучат историите на възникване и развитие, намеренията и представите на техните създатели;
- да се изследва потенциалът на наблюдаваните образователни практики да променят представите за това какво трябва да бъде съвременното образование и да бъдат очертани общи опорни моменти;
- да се проследи в какви взаимодействия влизат те с училищната институция;

– да се проследи как се променя ситуацията на учителя и представите за неговата роля в новите реалности;

– да се осмисли променената роля на учебника в епохата на изобилие от образователни ресурси онлайн;

– да се изследва как се променят практиките на учене от гледната точка на ученика и какви нови очаквания към класната стая се формират във връзка с новите виртуални форми на образование.

Последната подчаст на увода представя методологията на изследването. Очертано е интердисциплинарното изследователско поле, в което се позиционира дисертационният труд – пресечната точка на различни изследователски дисциплини: културологията, културната антропология и антропологията на образованието, социологията, историята и теорията на образованието. По-нататък е проследено „картографирането” на терена – откриването на виртуалните пространства, тяхното условно типологизиране и изборът на подходящи примери, чието по-задълбочено изследване да допринесе за изясняването на основния изследователски въпрос.

Методологическата част представя и основните методологически подходи и изследователски инструменти – подходи на онлайн етнографията, наблюдение и описание, избор на казуси (cases) за изследване, медиен анализ, полуструктурирани дълбочинни интервюта. В тази част също така са коментирани предизвикателствата, срещнати в хода на изследването, като са аргументирани и направените изследователски избори. В края е представена кратка саморефлексия върху собствената ми изследователска позиция. Като важен фактор, определящ перспективата на изследователския ми поглед, са открити професионалните ми занимания като учителка по български език и литература на ученици в гимназиален етап в Американския колеж в София. Тази роля е коментирана с оглед на ограниченията и предимствата, които носи, позволявайки поглед „отвътре” през перспективата на учителската професия. Прекият ми опит се полага в границите на една много специфична среда, но също така и разкрива ценна гледна точка в работата ми по избраната тема.

Втората глава представя теоретичната и концептуална рамка, която задава перспективата на интерпретация на изследвания емпиричен материал. Представени са

теоретичните позиции на избрани автори, които хвърлят светлина върху разбирането на наблюдаваните явления. В отделните подчасти са разгледани възгледи върху образованието в контекста на социалните и културните процеси в съвременния свят; различни разбирания за ролята на интернет като доминираща медия и нейното въздействие; развитието на теориите и разбиранията за образованието, както и някои от доминиращите съвременни представи. Очертани са и аспекти на дебата за образованието на XXI век в българската теоретична литература.

Акцент е поставен върху анализа на „мрежовото общество” на Мануел Кастелс (Castells, 2010) и проблема за трансформирането на старите социални йерархии в хоризонтални мрежови структури. Разгледани са и други автори, които представят критичен поглед към доминиращите модели на обществена и икономическа организация, поставят под въпрос тяхната самоочевидност и търсят обяснения на механизмите, по които се формират те. Един от акцентите в тази част е начинът, по който трансформациите в различни сфери на човешкия живот се отразяват в сферата на културата, и по специално – върху образованието. В тази връзка са коментирани основни теоретични концепции, представени в книгата „Течната модерност” на Зигмунт Бауман (Bauman, 2009).

Втората част е посветена на интернет като медия. Представено е разбирането за „медия”, към което се придържа изследването – като среда, която трансформира характера на комуникацията, а заедно с това и самата култура. Тук са коментирани основни постановки от книгата на Нийл Постман „Забавлявайки се до смърт” (Postman, 2006). Основавайки се на неговите наблюдения върху начина, по който превръщането на телевизията в доминираща медия трансформира културата от 80-те години на XX век, изследването пренася направените от него изводи в съвременния контекст на развитие на интернет и новите медии. Важен за настоящото изследване автор е и Дъгълс Келнър със своето виждане за съвременния свят като свят на „медийния спектакъл” (Kellner, 2003). Представена е тезата на Келнър за значението на теоретичното осмисляне на съвременните явления от критична перспектива, необходима за по-доброто им разбиране – подход, към който се придържа и настоящият текст.

По-нататък във втората част са очертани и някои от аспектите на диалога между привържениците и критиците на промените, настъпващи с разпространението на интернет, във връзка с възможностите и предизвикателствата пред образованието. Коментирани са

основни тези на Андрю Кийн от известната му книга „Култа към аматьора”, с подзаглавие „Как интернет днес убива нашата култура” (Keen, 2006). В същото време е представен и погледът на Рупърт Уегериф, който изследва положителния потенциал на наблюдаваните процеси в книгата си „Диалогично. Образование за епохата на интернет”. В нея авторът излага своята визия за образованието като потапяне в диалог и изразява тезата, че то може да намери подкрепа във възможностите, които предоставят новите информационни и комуникационни технологии (Wegerif, 2013).

В тази част от теоретичната глава е представена и гледната точка на американската социоложка Шери Търкъл, която задава ценна перспектива към изследваните явления. В книгата си „Завръщане към разговора: Силата на говоренето в дигиталната епоха” американската изследователка формулира тезата, че новите технологии откриват възможности, но в същото време поставят на заден план ценни в процеса на учене преживявания. Търкъл обръща внимание, че в съвременния свят необходимостта да развиваме т. нар. „хипервнимание” (“hyper attention”) е неизбежна, но трябва да търсим механизми за балансиране на високите скорости при възприемане на информация. Търкъл смята, че на младите хора в днешния свят трябва да се даде шансът да усвоят нещо, което тя нарича „плюрализъм на вниманието” – обединяващ хипервниманието (“hyper attention”), което отлично се справя с „мултитаскинг”, и задълбоченото внимание (“deep attention”) в една дейност („унитаскинг”) (Turkle, Sh., 2015, p. 211).

В третата част от теоретичната глава са разгледани някои от доминиращите днес теории за образованието. В началото е уточнена и употребата на понятието „образование”. Тук е възприето разбирането на Джордж Спиндлър, който през перспективата на антропологията дефинира образованието като „цялостен процес на израстване и адаптация към културата на дадено общество” (Spindler, 2011, p. 22).

Изборът на автори, които да бъдат разгледани в тази част, е направен според възприетото в дисертацията разбиране, че представите за образованието са контекстуални – тяхното формиране трябва да се разглежда във връзка с доминиращи нагласи във всички останали сфери на обществения живот – социални, икономически, политически, културни. Съвременните тенденции в образованието са очертани в съпоставка с модела на традиционното институционално образование, който се установява в края на XIX век в Европа във връзка с изграждането на модерните нации. Акцент е поставен върху

преместването на фокуса от учителя към ученика. През погледна на Алисън Кинг е представена и новата образователна парадигма – концепция, която не е нова, но става още по-актуална в контекста на цялостната трансформация на обществената структура към мрежа от хоризонтални връзки. В известия си текст „От мъдрец на сцената към съветник от страни” („From Sage on the Stage to Guide on the Side“) Кинг прави наблюдението, че учителят повече не може да бъде възприеман в ролята на „пророк”, държащ в ръцете си „свещените скрижали” на знанието, и разгръща своята концепция за „активното учене”, което има за цел да помогне на учениците да престанат да възпроизвеждат знания и „да започнат да мислят критично, да намират творчески решения на проблемите, така че да могат ефективно да се справят с предизвикателствата на XXI век” (King, A., 1997, p. 30).

В тази част са очертани и основните контури на оформящата се представа за „образование на бъдещето”. Обърнато е по-специално внимание на преместването на акцента от предметното знание към уменията и компетентностите и върху променената роля на ученика, възприеман като център на образователния процес. Накратко е проследено развитието на концепцията за компетентностния подход в образованието и концепцията за „дигиталните по рождение”, въведена от Марк Пренски (Prensky, 2001).

Последната част на теоретичната глава е посветена на дебата за образованието в българската научна литература. Причината той да бъде обособен в отделна част, е необходимостта да се очертаят разбиранията за целите на съвременното образование, които се формират конкретно в българския образователен контекст. Частта представя някои от общите световни тенденции, отразени и в българската теоретична литература, като е направен и опит да се открият по-важните специфично за българския контекст проблеми на съвременното образование. Основна задача е по-конкретно да се проследи как българските автори коментират съвременните концепции за образованието в дигиталния свят във взимовръзката им с развитието на дигиталните технологии. Особено внимание е обърнато на три по-големи изследвания – „Дигитализация и образование: Иновативност, креативност и интеркултурност” на Данаил Данов, „Образование на бъдещето” на Наталия Витанова и „Информационните революции в образованието” на Милка Терзийска. Въпреки че не засяга проблема за дигиталната трансформация, в тази част е включено още едно ценно интердисциплинарно изследване по темата за целите на образованието в съвременния свят – книгата на Огняна Георгиева-Тенева „Литературното образование в гражданска

перспектива”. То се фокусира върху потенциала на образованието по литература да формира една от ключовите компетентности на XXI век.

В центъра на **третата глава**, озаглавена „Новите виртуални просветители”, е поставена фигурата на учителя в новия образователен контекст. Тази глава разглежда някои от по-популярните образователни сайтове и платформи в българското виртуално пространство и техните истории, разказани от създателите им, условно наречени в настоящото изследване „нови виртуални просветители”. С това понятие са назовани създателите на виртуални образователни проекти, които не са обвързани с някоя от образователните институции, а са резултат от тяхната лична инициатива. Тези просветители са „нови” също така, защото използват и непрекъснато изследват потенциала на новите технологии и интернет да подпомагат преподаването и ученето. И не на последно място, още една важна същностна черта за представената група е осъзнатото и заявено разбиране за образователна мисия.

В третата глава е потърсен отговор на въпросите как се формират и развиват наблюдаваните образователни проекти; какви са намеренията на техните създатели; какви представи за образованието споделят те; какъв е професионалният им профил. Един съществен аспект, коментиран в тази глава, са стратегиите за привличане на вниманието на аудиторията, които използват наблюдаваните виртуални образователни сайтове и платформи. Важни въпроси в нея също така са и как институционалните учители си взаимодействат с наблюдаваните виртуални образователни пространства (както като потребители, така и като участници в някои от тези проекти); в какви взаимодействия влизат новите актьори с училищната институция, която също се променя в динамиката на технологичния свят.

Основната ми цел в третата глава е да се опитам да проследя как появата на *новите просветители* променя ситуацията на учителя, като един от традиционните стълбове на образованието, и как това се отразява върху представите за неговата роля днес. Отделните части на тази глава разгръщат една по-детайлна и подредена картина на българските виртуални образователни пространства, които възникват извън образователните институции. Първата част представя контекста и разглежда обстоятелствата, които съпътстват появата на наблюдаваните сайтове и платформи в конкретния момент. Направен

е опит да се очертаят нишите, в които те се позиционират. Във втората част е проследена историята на развитието на тези проекти (от лятото на 2019 г. до лятото на 2023 г.), която включва важен повратен момент, свързан с преосмисляне на разбиранията за образованието – пандемията „КОВИД-19” и въвеждането на дистанционното обучение в училище. Направени са наблюдения и върху постепенното завръщане към класната стая и промените, настъпили след това. В последната трета част, озаглавена „Новите просветители и старите учители”, е поставен акцент върху взаимодействието на наблюдаваните образователни инициативи с институцията на училището, като е представена и перспективата на учителите от класната стая.

В четвъртата глава на дисертацията вниманието се премества върху ролята на учебника, като един от класическите стълбове на институционалното образование, и промените, които се случват с него под натиска на новите дигитални ресурси. В същото време тази част прави опит да очертае практики на учене в средата на изобилие от онлайн ресурси и да представи гледната точка на учениците, тяхната оценка за ролята на интернет в образованието и ролята на учебника днес. Водещ въпрос в тази глава е как новите образователни ресурси онлайн променят ситуацията на учебника като институция и какъв е потенциалът им да пораждаат определени очаквания към класната стая, отразявайки и разпространявайки определени представи за образованието.

В първата част на главата са представени накратко трансформациите, които претърпява учебникът днес. Учебниците в своята класическа форма се появяват в определен исторически момент, свързан с изграждането на националните държави и съответно с националните образователни системи в Западна Европа през втората половина на XIX век. Те се превръщат в инструмент за изграждане на общи репрезентации на миналото, пантеон на героите, литературен канон и се включват в един процес на хомогенизиране и определяне на границите на знанието, което трябва да изучават децата в националните училищни институции. Очаквано е, че процесите, протичащи в съвременния свят – развитието на Интернет, глобализацията, икономическите и социалните реструктурирания, променят контекста, в който се създават и използват учебниците. Днес те все още запазват функцията си на един от стълбовете на училището като образователна институция, на инструмент за поддържането на представата за национална цялост чрез стандартизирано масово

образование. В същото време обаче учебниците вече са и част от един свободен, гарантирано печеливш пазар, в който издателствата се конкурират чрез различни маркетингови стратегии да привлекат към своите издания учители, ученици и родители. Развитието на интернет отваря една нерегулирана сфера на предлагане на разнообразни образователни ресурси от различни актьори, сред които могат да бъдат както публични институции, така и комерсиални компании, за което говорят английските изследователи Дейвид Бъкингам и Маргарет Сканлон. (Buckingham, D., Scanlon, M. 2003, p.41-58). Двата автори подчертават, че в ситуацията на очертаната конкуренция учебникът, като един от традиционните стълбове на институционалното образование, е принуден да се състезава с най-различни форми на образователни материали: „Днешните учебници съществуваат или се състезават с други образователни медии, като самите те претърпяват процес на трансформация с разцвета на дигиталната революция.” (Buckingham, D., Scanlon, M., 2003). Така цялостната медийна среда оказва натиск върху класическата форма на учебника, който също претърпява трансформации.

В следващите няколко части на четвърта глава са представени аспекти на конкуренция между образователните ресурси онлайн и учебната и справочната литература, предвидена да подкрепя работата в училище. Втората част на четвърта глава разглежда очакването на учениците за синтезирана, лесно достъпна и бърза информация. Разгледани са платформи с видеоуроци, като „Уча.се”, „Българска история”, „Кан академия” и „Оценка-БЕЛ”, които се стремят да отговорят на очакванията на учениците, предлагайки възможността „да си научиш бързо и лесно” за училище. В тази част е обърнато и специално внимание на видеото като инструмент за „превод” на знанието на един по-достъпен за широката аудитория език. В тази връзка са разгледани и някои от пораждащите се напрежения в този превод, който може да бъде видян и като „снизяване” на знанието. В тази част от четвъртата глава е разгледана накратко и група сайтове, които предлагат материали по литература. Коментирани е тяхната граничност по отношение на потенциала им да „образоват”. Направено е наблюдението, че това дали материалите в описаните сайтове могат да бъдат възприети като „образователни” зависи не толкова от намеренията на техните автори, колкото от начините, по които учениците ги използват.

Във втората част на четвърта глава съревнованието между учебника и образователните ресурси онлайн е разгледано през свойството им да носят забавление. В

началото на главата е обяснено понятието игровизация (геймификация). Геймификацията на образованието е видно в по-широката перспектива на завръщането на играта в различни сфери на социалния живот днес. През гледната точка на психолога Питър Грей, представена в книгата му „Свободата да учиш” (2016), играта е коментирана и от гледна точка на своето историческо развитие и ролята ѝ за социализацията и приобщаването към определена култура. В тази перспектива е видян образователният потенциал на играта.

В тази част от дисертацията е очертана разликата между преобладаващите форми на завръщане към играта в съвременния свят и свободната игра, за която говори Грей. Появява се цяла индустрия, произвеждаща образователни игри в духа на глобалния социален, икономически и културен контекст, в който доминират принципите на свободния пазар, състезанието за внимание и културата на забавлението. В тази част са разгледани различни форми на игра, предлагани от популярните образователни платформи. Техният анализ разкрива, че игровите форми, лансирани от популярните виртуални образователни пространства, са нещо различно от играта, чрез която се придобиват знания и умения за справяне в света, за която говори Питър Грей.

Още един акцент в четвърта глава е поставен върху уменията на учениците да търсят и преработват информация в интернет. Като пример в тези разсъждения е привлечен сайтът „Как се пише?”, който прилага успешни стратегии да отговори в голяма степен на навичките за търсене на информация на учениците.

Уменията на учениците да се ориентират в потоците от информация в тази глава са разгледани в светлината на очакването, че интернет може да отмени посредничеството на учителя и учебника. Няколко истории от класната стая се превръщат в повод за размисъл и усъмняване в тази представа. Оказва се, че фигурата на учителя не е излишна, а напротив – става още по-необходима.

Последната част на четвърта глава премества погледа към виртуални образователни пространства, насочващи вниманието към това, което не намира място на страниците на учебниците. Като централен пример тук е привлечена платформата „Мини машини”. Историята на нейното развитие е повод за размисъл върху начините, по които институционалното образование определя границите на дейността на образователните платформи.

Сравнението по популярност на образователните виртуални пространства разкрива недвусмислено, че интересът, специално на гимназиалната аудитория, е насочен предимно към онези сайтове и платформи, следващи учебните програми – ресурси, които могат да им помогнат да се справят в училище. На практика придържането към учебното съдържание в училище залага на една сигурна и широка аудитория (което е свързано и с устойчивост във финансирането). Излизането от него привлича с различното, но аудиторията остава камерна, което води и до несигурност в устойчивостта на проекта.

IV. Основни изводи и насоки за бъдещи изследвания

Проведеното изследване, макар и в един сравнително ограничен кадър, очерта сложна картина на съвременните процеси, протичащи в образованието. Те бяха видени през перспективите на различни участници в образователния процес – създатели на виртуални образователни проекти, ученици и учители, а също и родители.

Проследяването на развитието на български виртуални образователни пространства в периода 2019-2023 г. даде възможност да бъде наблюдавана появата на нови актьори, описани в настоящото изследване с работното понятие „нови просветители“. През разгледаните конкретни примери се разкри, че тази група може да включва хора с различно ниво на експертност, които могат да бъдат носители на ценно знание и опит.

При проследяването на развитието на техните образователни проекти беше направено заключението, че предпоставки за това създават определени дефицити в институционалното образование. Беше разкрит потенциалът на извънинституционалните виртуални образователни проекти да компенсират някои от несъвършенствата на образователната система, но също така и да отправят предизвикателства към училищната институция, произвеждайки определени представи за това какво трябва да бъде съвременното образование, както и определени очаквания към класната стая, които оказват известен натиск върху нея. Но наблюдаваните взаимодействия разкриха, че институционалното образование също може да оказва натиск върху неинституционалните образователни проекти, създавайки определени условия, в които те да се развият, или напротив – възпрепятствайки тяхното развитие. Една възможна перспектива за бъдещо изследване е проучването на възможността тези напрежения да породят конструктивни идеи за трансформации в образованието, запазващи баланса между иновацията и устоите.

Изследваните виртуални образователни пространства също така бяха разгледани и като изразители на глобални тенденции в образованието, на доминиращи представи за това какво трябва да бъде то днес. В тази връзка, като още едно важно поле в хода на изследването се очерта условността на разбиранията за целите на образованието. Беше изразена гледна точка, която вижда доминиращите представи като породени в определен контекст. Анализираните примери потвърдиха необходимостта от добро разбиране за процесите, в които се формират тези представи.

В хода на изследването, проследяващо развитието на избраните виртуални образователни проекти, се очерта и напрежението между образователната мисия, разбрана като дейност с обществено значение, и стремежа за включване в конкурентната борба за потребителското внимание. Образованието днес попада в един икономически контекст, в който доминира пазарната логика. Внимателният поглед към тези напрежения показва, че превръщането на образованието в стока застрашава образованието, разбрана като културна ценност и обществено благо.

Още една от важните теми, които се очертаха в хода на изследването, е въздействието на технологичното обкръжение върху класната стая. Наблюдаваните образователни виртуални проекти често се самопредставят и са възприемани като носители на иновации, възприемани в неразривна връзка с технологичното развитие.

В тази връзка бяха очертани и взаимодействията и напреженията между познатите фигури на „старите“ учители, или учителите от класната стая, и новите фигури, условно наречени „нови просветители“. Изследването на тези взаимодействия разкри, че ситуацията на учителя, възприеман до този момент като един от традиционните стълбове на образованието, чувствително се трансформира, което води и до промяна в разбиранията за неговата роля днес. По-нататъшният анализ, съсредоточен върху практиките на преподавателите, свързани с интегрирането на технологиите и използването на виртуални образователни сайтове и платформи, разкри, че фигурата на учителя не залязва, а напротив – придобива още по-голямо значение. В хода на наблюденията стана ясно, че в съвременната реалност неговата роля се усложнява в няколко аспекта – в ролята му на експерт в знанието; на фигура в публичното пространство; на експерт в технологиите и в ролята му на пазител на баланса между човешкото и технологиите в класната стая.

Анализът на практиките на създаване и разпространяване на образователни ресурси в интернет, както и на практиките на учене с тяхна помощ очаквано постави въпроса за разколебаването на експертността в света на мрежата. Бяха коментирани новите предизвикателства, пред които се изправят учителите днес. Тъй като те вече не са възприемани като неоспорими авторитети, те трябва да намерят начин да защитават своята експертност и да изграждат доверие в своите ученици. В своята позиция на „мъдреци“, скрити зад завесата, от учителите се очаква умело да водят учениците в тяхното ориентиране през информационната гора. Мисията им на учители става още по-сложна, тъй

като самите те трябва да се ориентират в огромното море от гласове, сред които тези на експертите, но и гласовете на „аматьорите”, описани от Андрю Кийн в „Култът към аматьора” (2007).

Част от разгледаните примери очертаха и необходимостта от комуникация на науката и знанието и по-видимо присъствие в общественото пространство, включващо и активно присъствие онлайн, на онези фигури, които имат истинските основания да бъдат „пазители” на знанието. При анализа на образователните ресурси, които учениците имат на разположение, се очерта необходимостта българските образователни и научни институции да разширят своята дейност на виртуален терен. Беше разгледана и необходимостта от „превод” на знанието, за да стигне то до своята ученическа аудитория. Въз основа на наблюденията върху развитието на избраните образователни виртуални пространства беше направен изводът, че този „превод” става все по-сложен и зависим от внимателно обмислени стратегии в полето на маркетинга на вниманието. В същото време той носи и опасността от снизяване и обезценяване на знанието.

Едно ново очакване към фигурата на учителя е той непрестанно да усъвършенства своите технологични компетентности, но не само като овладяване на определени инструменти, а в смисъла на постигане на по-дълбоко разбиране на технологиите и културните промени, които носят със себе си. Проведените интервюта разкриха, че учителите трябва не само да се научат как да използват технологиите в класната стая, но и да придобият по-добро разбиране за въздействието, което тези технологии оказват върху нашия живот, и с това разбиране да научат учениците да се възползват по най-добрия начин от новите възможности, които се откриват пред тях, както и да избягват опасностите на дигиталния свят.

Изследваните образователни виртуални проекти често се самопредставят и са възприемани като носители на иновации, включително технологични. С разбирането, че навлизането на интернет и новите технологии в образованието е неминуемо, се очерта и разбирането за необходимостта от определяне на граници на тяхното интегриране. Направените наблюдения в хода на изследването потвърдиха тезата на Шери Търкъл (Търкъл, 2016), че наред с новите възможности, които технологиите отварят, те също така ограничават човешкия опит, както и начините на учене и преподаване. В тази връзка възникна въпросът до каква степен образованието трябва да следва натиска на дигиталните

технологии. Като ценна в хода на изследването се очерта възможността училището да запази пространство и за друг тип опит, основаващ се на бавното и съсредоточено учене, в едно по-бавно темпо на протичане на времето и по-спокойно откъм аудио-визуални изкушения пространство.

Направените наблюдения доведоха до заключението, че разбирането на технологиите и промяната, която носят, е от изключително значение днес, или както отбелязва Шери Търкъл: „Ние сме изправени пред технологии, спрямо които сме изключително уязвими и невинаги отчитаме този факт. Пътят напред е да научим повече за тази наша уязвимост. Тогава ние вече можем да проектираме технологиите и средата, в която ги използваме, като имаме предвид това разбиране” (Turkle, 2015, p. 203). Бързото развитие на наблюдаваните иновации изпреварва тяхното критично осмисляне и внимателната рефлексия върху техните ползи и вреди в най-различни планове – етически, психологически, социални, културни, затова за настоящото изследване придобиването на по-дълбоко разбиране за технологичния свят, в който живеем, е приоритет.

Новите виртуални образователни проекти и тяхното взаимодействие с класната стая са видени в светлината на тези цел – не само като инструменти, откриващи конкретни възможности за преподаване и учене, но и като предмет на критичното осмисляне и критичен разговор за тях. Една перспектива на по-нататъшно изследване може да бъде по посока на това как технологичните нововъведения да навлязат и като тема за изследване и анализ в клас.

Наблюденията в хода на изследването разкриха също, че тъй като натискът, който дигиталните технологии оказват върху човешкия живот, става все по-интензивен, учителите трябва не само да придобиват все повече знание как да преподават с технологиите, но да имат и инструментите, с които да установят известни граници и да защитят едно преди всичко „човешко” образователно пространство. Проведените интервюта очертаха като значима ролята на училището да създаде и съхрани пространствата на човешкото общуване. Тук е важно още веднъж да се каже, че на въпроса какво определя един учител като добър учител в света на дигиталните технологии, учениците поставят акцент върху неговите характеристики като човек, които не могат да бъдат заместени от машините – харизмата, талантът да се разказват истории, чувството за хумор, разбирането и емпатията. Всички тези характеристики учениците намират за важни

по принцип за личността на учителя, не само за учителя в Дигиталния свят. Така се оформя едно ново очакване към учителя да бъде не само пазител на знанието но и пазител на човешкото общуване в един технологичен свят.

В изследването вниманието беше насочено и към онлайн ресурсите в съревнованието им с учебника, като един от стълбовете на институционалното образование. Беше направен изводът, че неговата роля също се трансформира. Във връзка с наблюдаваните практики на учене с помощта на новите онлайн ресурси беше поставен и въпросът доколко „дигитални по рождение“ са българските ученици днес. Бяха потвърдени наблюденията на представени в теоретичната част български изследователи, че са необходими по-целенасочени усилия от страна на училището да изгради у учениците умения да се справят успешно в света на потоците от информация. Тук се откри и една от незаменимите роли на учителя – да изгражда не само умения, но и по-дълбинно разбиране за новите технологии и културната промяна, която носят.

Заедно с новата роля на учителя се очерта и новата ситуация на ученика, който наред с правата, които получава, носи и определени отговорности. Постепенната трансформация на йерархичните отношения в образователния процес към едно хоризонтално диалогично пространство определя активна роля на учащия се и изисква от него критично осмисляне на заобикалящия го свят и придобиване на умения за правилно ориентиране в потоците от информация.

В края на статия, посветена на медийния обрат и неговия ефект върху образованието, Норм Фриесен и Тео Хъг правят заключението: „В процеса, в който сигурните неща стават все по-малко, значението на образованието става все по-важно“ (Friesen, N., Hug, T., 2009, p. 27). Направените наблюдения върху развитието на избраните български виртуални пространства и тяхното взаимодействие с класната стая потвърждават това наблюдение. Новите неинституционални образователни проекти в българското виртуално пространство несъмнено разклащат стълбовете на образованието в неговата класическа форма, „проектират“ нови образи и роли на участниците в този процес, разколебават традиционни авторитети. До каква степен те просто увличат в един все по-комерсиализиращ се свят на представлението и забавлението и до каква биха могли да отведат към една същностна и позитивна образователна промяна, зависи от много фактори, свързани не само с намеренията на техните създатели, но и на разнообразните актьори, които се включват в

производството, разпространението и потреблението на тези учебни ресурси. Ползата от наблюдаваните образователни проекти зависи в немалка степен от взаимодействието им с училищната институция, от това, което се случва в класната стая, и вместо да отменят необходимостта от нейното съществуване, сякаш по-скоро утвърждават нейното значение. Защото пътят, по който те наистина могат да се превърнат в инструмент за едно адекватно за XXI век образование, не е подразбиращ се, а е изпълнен с премеждия. Внимателното наблюдение на тези нови дигитални образователни ресурси, които бързо придобиват популярност, прави видими определени дефицити в образователната система, но и предлага перспективи за преодоляването им, като хвърля повече светлина върху опасностите от процеси, свързани с бързите темпове на развитие на съвременния технологичен и комерсиализиращ се свят. Наблюдаваните явления в настоящия текст потвърждават необходимостта тези процеси да продължат да бъдат анализирани и изучавани, за да се постигне по-добро разбиране за тях.

Съвременната ситуация на образованието беше разгледана като ситуация на криза – разделяне с един вече неработещ институционален модел и установяване на друг, който обещава да се впише в глобалните тенденции на развитие в съвременния свят и разклаща устоите на образованието. Остава отворен въпросът ще продължи ли „хвърчащата класна стая“ да бъде „хвърчаща“, или ще намери своите нови основи.

V. Приносни моменти на дисертационния труд

1. За първи път в българския академичен контекст дисертационното изследване проблематизира нова ситуация в образованието, характеризираща се с появата на неинституционални актьори, които предлагат нови виртуални образователни ресурси и влизат в сложни взаимодействия с училищната институция. Културологичната перспектива позволява обхващане на това ново образователно пространство в неговата динамика и съпоставяне на позициите на участниците в него: учители, ученици, родители, създатели на виртуални образователни ресурси.

2. Изследването потвърждава валидността на теоретични конструкции от различни изследователски дисциплини върху явления в сферата на образованието на български терен, като по този начин допринася към интердисциплинарните изследвания на образованието в българския научен контекст. Съчетаването на теоретични конструкции и понятия от различни научни полета позволява поглед към процесите на интегриране на интернет и новите технологии отвъд границите на методиката на образованието, който поставя наблюдаваните явления в един по-широк контекст от процеси, протичащи в различни сфери на човешкия живот. Избраният интердисциплинарен подход, позволява проблематизирането на доминиращи съвременни тенденции в образованието и по-доброто разбиране на очертаващите се пред него предизвикателства в съвременния медиатизиран свят.

3. Дисертационният труд дефинира ново понятие – „нови просветители”, като инструмент за описанието и изследването на актуално явление – появата на нови актьори в сферата на образованието, улеснена от развитието на интернет и новите технологии. Понятието „нови просветители” спомага за отграничаването на изследваната група, като в същото време проблематизира нейните граници. По този начин изследването предлага един усложнен, нееднозначен поглед към процесите на демократизиране на образованието в Мрежата,

който дава възможност да се погледне отвъд традиционната опозиция експерти – аматьори и да разкрие сложните пътеки на разпространение на знание в интернет.

4. Изследването картографира един многообразен емпиричен терен от нови виртуални образователни пространства, възникващи в извънinstitutionална среда. Тяхната, макар и условна типология, прави възможно проучването им и отварянето на перспективи за бъдещи изследвания. Проучването на различни видове практики на учене и преподаване с помощта на наблюдаваните сайтове и платформи, позволява по-доброто разбиране на процесите на проникване на новите технологии и интернет в класната стая.

Публикации по темата на изследването

1. Todorova, T. (2022) The Teacher in the Digital Age. Proceedings of the International Conference on Future of Teaching and Education, Prague. Vol. 1, Issue. 1, ISSN: 2783-7718 (Online), pp. 70-80
2. Тодорова, Т. (2022) Съвременни концепции за образованието в дигиталната ера. Сборник доклади на Националната школа за докторанти и млади изследователи, Том 3, "Пътища към устойчивото развитие: подходи и приноси на социалните науки", ISSN: 2683-0868 (Online), 162-170
3. Тодорова, Т. Онлайн образователни сайтове - между просветителската мисия и пазара на вниманието. Семинар-БГ, Брой 19. На терен в културата: автентично, зрелищно, не(видимо), ISSN 1313-9932 (Online)
4. Тодорова, Т. (2022) Ученето като забавление – игрови практики в българските образователни онлайн платформи. Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“, Философски факултет, Културология, ТОМ 1, ISSN 2815-3685 (Online), 147-160
5. Тодорова, Т. (2021) Училището става виртуално - активността на българските образователни онлайн платформи по време на дистанционното обучение. Докторантски четения 2020, Философски факултет на СУ, ТОМ 4, ISSN 2603–3453 (Online), 737-752
6. Тодорова, Т. (2019) Образование чрез видео уроци онлайн - формиране и популяризиране на нови представи за класната стая. Докторантски четения 2019, Философски факултет на СУ, ТОМ 4, ISSN 2534–935X (Online), 141-168

Цитирана литература в автореферата

Bauman, Z. (2000). *Liquid Modernity*. Polity

Bauman, Z. (2009). Education in the Liquid-Modern Setting. *Power and Education*, vol. 1, number 2. Available at: <https://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.2304/power.2009.1.2.157>

Wegerif, R. (2013). *Dialogic: Education for the Internet Age*, Oxon: Routledge.

Castells, M. (2010). *Information Age: Economy, Society, and Culture*. Volume I – The Rise of the Network Society. West-Sussex, Wiley-Blackwell.

Dewey, J. (1997) (1938). *Experience and Education*, Touchstone

Keen, A. (2007). *The Cult of the Amateur: How Today's Internet is Killing Our Culture*. Dobleday

Kellner, D. (2003). *Media Spectacle 2003*. Routledge

Postman, N. (2006). *Amusing Ourselves to Death. Public Discourse in the Age of Show Business*. Penguin Press.

Prezky, M. (2001). Digital Natives, Digital Immigrants Part 1, *On the Horizon*, Vol. 9 Issue: 5, pp. 1-6, https://desarrollodocente.uc.cl/wp-content/uploads/2020/03/Digital_Natives_Digital_Immigrants.pdf

Turkle, Sh. (2015). *Reclaiming Conversation: The Power of Talk in the Digital Age*. Penguin.

Витанова, Н. (2020). *Образование на бъдещето*. Шумен. Университетско издателство “Епископ Константин Преславски”.

Георгиева-Тенева, О. (2020). *Литературното образование в гражданска перспектива*. Нов български университет

Грей, П. (2016). *Свободата да учиш*. София: Изток-Запад

Данов, Д. (2020). *Дигитализация и образование: Иновативност, креативност и интеркултурност*. София. Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.

Терзийска, М. (2020). *Информационните революции и образованието. Втора част: XIX-XXI век*. София. Университетско издателство “Св. Климент Охридски”.